

PALEO-AKTUEEL

NR 19 | 2008

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Hannie Steegstra
Omslagontwerp: Coltsfootmedia, Noordwolde
Foto omslag: Aanzicht op achtersteven, kiel en overnaadse huid van scheepswrak NB 36
(archief Nieuw Land Erfgoed)

ISBN-9789077922460
ISSN 1572-6622

Website:
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

2008, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 19

redactie

Jan Lanting
Martijn van Leusen
Daphne Maring-Van der Pers
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen, 2008

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) De Krim, 6) Spitsbergen

In dit nummer: 1) Appingedam, 2) Delfzijl, 3) Dorkwerd, 4) Groningen, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Sellingen, 8) Warfhuizen, 9) Assen, 10) Emmen, 11) Emmerschans, 12) Swifterbant, 13) Oost-Flevoland, lokatie B36, 14) De Krim, 15) Rossum, 16) Steenwijkgebied, 17) Leusderheide, 18) Vechtgebied

Inhoud

Voorwoord	IX
M.J.L.TH. NIEKUS, J. BEUKER, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een tweede 'Mander': een recentelijk ontdekt kampement van Neanderthalers (Dr.)	1
D. STAPERT, J. BEEN, J. BEUKER, L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & P. WIERSMA Bladspitsen en andere middenpaleolithische vondsten rond het glaciële bekken van Steenwijk (Dr. en Ov.)	10
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een bladspits met mogelijke sporen van schachting	20
D. STAPERT Kunstzinnige vingerwijzingen: sporen van paleolithische meisjes en jongens	29
P. CLEVERINGA, H. WOLDRING & H. DE WOLF Sterven op staande voet	39
E. DRENTH & M.J.L.TH. NIEKUS <i>Geröllkeulen</i> en <i>Spitzhauen</i> uit Nederland, in het bijzonder de provincie Drenthe	46
M.J.L.TH. NIEKUS Een studie naar de ontwikkeling van trapeziumvormige pijlbewapening tussen 8100 en 4100 BP	56
I.I.J.A.L.M. Devriendt De afgeronde vuurstenen artefacten van Swifterbant (Fl.). Vuurmakers, boren of toch iets anders?	66
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurstenen met afgeronde uiteinden van Swifterbant (Fl.): vuurmakers?	71
A.L. VAN GIJN De interpretatie van gebruikssporen: de afgeronde stukken van Swifterbant (Fl.)	81
E. DRENTH Een afslag van rode Helgoland-vuursteen uit Emmen (Dr.)	88
M. DE WIT Onderzoek naar een urnenveld op de Rossumer es (Twente, Ov.)	94

H. FEIKEN IJzertijd-bewoning in een dynamisch landschap gevormd door Vecht en Angstel (Utr.)	102
R.P. EXALTUS & G.L.G.A. KORTEKAAS Prehistorische branden op Groningse kwelders	115
P. FLOHR & R.T.J. CAPPERS Akkers gearchiveerd in muren. Onderzoek naar Romeinse graanverbouw in Karanis (Egypte)	125
H.R. REINDERS De opgraving van het Huis met de Tobbe in Hellenistisch Halos	135
P.A.J. ATTEMA & T.C.A. DE HAAS Survey in de steppe: de eerste veldcampagne van het Džarylgač projekt (De Krim, Oekraïne)	142
H.A. GROENENDIJK De Hassebergril (Sellingen, Gr.) opnieuw bezocht	151
Y. BOEKEMA & H. WOLDRING Het palynologisch onderzoek van de Hassebergril (Sellingen, Gr.)	156
J.A.W. NICOLAY Een gouden pseudo-munthanger uit het Groningse terpengebied. De 9 ^e -eeuwse elite in beeld	161
J. SCHOKKER, H. WOLDRING, P. CLEVERINGA & J. WALLINGA Datering landschapsdegradatie te Messchenveld (Dr.)	168
H. WOLDRING, Y.R. NIESINK-VAN DER VEEN & P. CLEVERINGA Vegetatiehistorie van de onverveende pingo 'De Oorsprong' (Noordlaren, Gr.)	174
A.B.M. OVERMEER, A.F.L. VAN HOLK & H.R. REINDERS Een Scandinavische vrachtvaarder uit de Late Middeleeuwen?	184
W.A.B. VAN DER SANDEN & H. LUNING Kalverliefde in Kroddeburen (Gr.)?	194
C. TULP Een archeologische begeleiding bij de Nicolaïkerk te Appingedam (Gr.)	200
C. TULP De grachten rond borg Ringenum te Delfzijl (Gr.)	205

Y.I. AALDERS & L. HACQUEBORD	
Europese walvisvaarders en Russische jagers in Green Harbour, Spitsbergen	209
M. DALEMAN	
Graven op de Jodenkamp (Groningen)	215
J.J. DELVIGNE	
Van Giffen, Steenhuis en het toezicht bij de afgraving van de wierde van Dorkwerd (Gr.) in 1908	221

Voorwoord

Paleo-aktueel was altijd al een periodiek waarin een wijd scala van archeologische onderwerpen aan de orde kon worden gesteld. De bijdragen bestrijken een lange periode met geografisch ver uiteenliggende gebieden. Bovendien is Paleo-aktueel met ingang van dit nummer *full colour* geworden.

Een tiental artikelen is gewijd aan de steentijden. Deels is dit het gevolg van een sinds enkele jaren lopend succesvol survey-project in noordelijk Nederland, gericht op het Midden-Paleolithicum. De eerste bijdrage betreft een recent ontdekt kampement van de Neanderthalers in Drenthe waarover we nog wel meer zullen horen. Ook worden weer enkele bladspitsen beschreven, opvallende werktuigen van de laatste Neanderthalers. Verder geven in dit nummer jongpaleolithische jongeren middels handafdrukken *acte de présence*. Twee studies behandelen mesolithische voorwerpen: trapeziumvormige microlieten en curieuze rolsteenhamers. Meerdere vindplaatsen bij Swifterbant leverden vuurstenen artefacten met afgeronde uiteinden. Over de uiteenlopende interpretaties daarvan vindt u drie artikelen; in Paleo-aktueel 20 kunt u het vervolg van dit debat verwachten. Tenslotte wordt een bijlafslog van rode Helgoland-vuursteen uit het Neolithicum besproken.

Bijna net zoveel artikelen behandelen onderzoek in Nederland betreffende latere tijden. Zo wordt een deels opgegraven urnenveld in Rossum beschreven. Een reconstructie van het dynamische rivierlandschap van Vecht en Angstel verheldert de ijzertijdbewoning in dat gebied. In het voormalige kweldergebied bij Groningen hebben mensen in de ijzertijd mogelijk *fire stick farming* bedreven: het jaarlijks afbranden van de vegetatie om de gebruiksmogelijkheden van het land te verbeteren. Een middeleeuwse gouden hanger uit de omgeving van Warfhuizen wijst op het bestaan van elites. Een laatmiddeleeuws schip waarvan het wrak in de Noordoostpolder tevoorschijn kwam was vermoedelijk uit het Oostzeegebied afkomstig. De eerder in dit tijdschrift besproken skeletten van twee mensen en een koe te Krodeburen worden opnieuw onder de loep genomen. Verder komen onderzoekingen van de Nicolaïkerk te Appingedam en de borg Ringenum te Delfzijl aan de orde, evenals de resultaten van een opgraving van een oude Israëlitische begraafplaats in de stad Groningen, de Jodenkamp. Tenslotte wordt een oude geschiedenis rond Van Giffen opgerakeld.

Ook buiten Nederland waren Groningse archeologen actief. Zo werd er wederom onderzoek verricht naar walvisvaarders op Spitsbergen. Van de stad Halos in Griekenland werd het zevende huis, van in totaal circa 1400, opgegraven. Een survey-project op de noordwestelijke Krim in de Oekraïne richt zich vooral op de Griekse kolonisatie in dat gebied.

De paleobotanici van het GIA waren bij meerdere projecten betrokken. Zo blijkt dat dennen hier nog lang voorkwamen na het einde van de laatste ijstijd. Een geulopvulling van de Hasseberggril, een fossiele beek in het voormalige Boertangerveen, werd pollenanalytisch onderzocht, evenals een onverveende pingo-ruïne bij Noordlaren. Ook het Messchenveld was weer onderwerp van onderzoek. Tenslotte wordt bericht over onderzoek in Karanis, Egypte, waarmee ook dit nummer weer een breed nationaal en internationaal overzicht aan onderzoek biedt.

De redactie

De grachten rond borg Ringenum te Delfzijl (Gr.)

Caroline Tulp¹

In Delfzijl zijn langs een deel van de Rijksweg (ten noorden van het Damsterdiep) graafwerkzaamheden verricht voor het aanleggen van een riool (fig. 1) (Tulp, 2007). Deze werkzaamheden zijn archeologisch begeleid, omdat een deel van het traject langs een voormalig borgterrein loopt en mogelijk een deel van het grachtenstelsel zou doorsnijden. Het riooltraject loopt langs de Rijksweg en buigt dan naar het noorden af, door de Boierlaan. In het oosten buigt het riool af naar het Damsterdiep (fig. 2).

Volgens de publicatie van Formsma *et al.* (1987) wordt de borg Ringenum pas voor het eerst in de tweede helft van de 16^e eeuw genoemd. De datum van de sloop van de borg is niet bekend, maar in 1695 bestaat het terrein nog uit de borg met grachten, hoven,

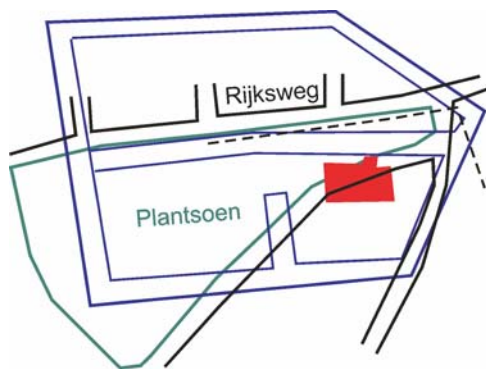

Fig. 1. Voormalig borgterrein geprojecteerd op de huidige topografie. De wegen zijn in zwart getekend en het plantsoen in groen. In blauw zijn de grachten weergegeven en de borg is rood ingekleurd. De delen van het grachtenstelsel die tijdens de begeleiding zijn getraceerd zijn met een dunne rode lijn aangegeven (tek. C. Tulp, *De Steekproef*).

singels en land. Feith (1906) schrijft dat de borg aan het einde van de 18^e eeuw is verdwenen. Al snel daarna is er op het borgterrein een boerderij gebouwd die bij de stadsuitbreidingen van Delfzijl rond 1960 werd afgebroken (Geertsema *et al.*, 1975). Op historische kaarten is te zien dat de boerderij een deel van het grachtenstelsel van de borg had aangehouden.

Volgens de historische kaarten heeft de borg Ringenum direct ten zuiden van het riooltracé gelegen. Bewoningssporen of resten van de borg waren niet te verwachten. Hooguit zou een deel van het grachtenstelsel door het riool worden doorsneden. De diepte van de borggrachten was onbekend, maar de insteek met vulling zou dicht onder het maaiveld zichtbaar moeten worden. Het was aannemelijk dat er voorwerpen in de grachtvulling aanwezig zijn, bijvoorbeeld scherven aardewerk, glas, metalen voorwerpen of bouwmaterialen als kloostermoppen, muurijzers etc. In de te graven sleuf werd veel verstoring verwacht. Langs de Rijksweg liggen veel leidingen en het tracé doorkruiste een weg. Bovendien was bekend dat de boerderij een gracht in gebruik heeft gehouden, waardoor de vulling uit voornamelijk recent materiaal zou kunnen bestaan.

Het doel van deze archeologische begeleiding was het veiligstellen van het archeologische materiaal dat waarschijnlijk zouden worden aangetroffen bij de graafwerkzaamheden. Voor de begeleiding werden de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

- Wat is de ligging van de grachten binnen het plangebied?

Fig. 2. Overzicht van het riooltracé. Rechts is een deel van de Rijksweg zichtbaar en links het plantsoen waar naast de weg het reliëf van de dichtgegooide gracht nog aan het oppervlak zichtbaar was (foto C. Tulp, De Steekproef).

- Waar bestaat de grachtenvulling uit?
- Zijn er op de onderzoekslocatie nog andere archeologische indicatoren aanwezig?

Het onderzoek

De rioolsleuf werd gegraven door een graafmachine met platte bak, in lagen van maximaal 25 cm dikte tot een diepte van circa 2,5 m onder het oppervlak. De werkzaamheden werden begeleid door een amateur archeoloog, de heer Henk Bolt, en een senior archeoloog (de auteur). De verwijderde grond is met een metaaldetector onderzocht.

Het grachtenstelsel bestond uit een gracht rondom het borgterrein. Het terrein zelf werd doorsneden door een middengracht (zie fig. 1). Deze middengracht zou zich direct ten zuiden van de Rijksweg bevinden. Deze gracht is

door de latere boerderij ook nog gebruikt en is tot 1960 open geweest. Tegenwoordig bevindt zich direct ten zuiden van de Rijksweg een plantsoen. In de gegraven rioolsleuf was onder een verstoorde bovenlaag een humeuze laag van circa 50 cm dik zichtbaar (fig. 3). De rioolsleuf bleek de gracht net te raken en de humeuze laag bleek de insteek van de gracht te zijn. Helaas was het niet mogelijk iets te zeggen over de diepte van de gracht. In het gras van het plantsoen was de ligging van de opgevulde gracht echter nog door reliëfverschillen aan het oppervlak zichtbaar. Dwars op de gracht hebben we enkele gutsboringen geplaatst om de bodemopbouw beter in kaart te kunnen brengen. Tevens zijn hier hoogten genomen. Hieruit bleek dat het terrein het laagst is tussen 5 en

Fig. 3. De graafwerkzaamheden bij de afbuiging van het riool van de Rijksweg in de richting van het Damsterdiep. Halverwege de gegraven rioolsleuf is in de lengterichting van de sleuf de grachtinsteek zichtbaar (een humeuze vulling). De vulling van de dichtgegooide gracht is ook verticaal in de sleuf te zien (foto C. Tulp, De Steekproef).

7,5 m ten zuiden van de Rijksweg. Uit de gutsboring op dit diepste punt bleek de grachtvulling tot twee meter onder het maaiveld te zitten. In de vulling werd recent puin gevonden, maar dit werd verwacht omdat de sloot pas recentelijk was gedicht.

In het oostelijke deel van het riooltracé buigt het riool af naar het zuidoosten, in de richting van het Damsterdiep. Hier werd een gracht doorsneden. De humeuze laag die de grachtvulling bleek te zijn, bevatte ook hier veel puin. Het puin was voornamelijk modern, alhoewel er wat oudere bakstenen tussen zaten. Ook scherven aardewerk dateerden uit verschillende perioden in de Nieuwe Tijd. Er werd echter ook een bodem van een fles gevonden die in de 17^e eeuw gedateerd kon

worden. Eveneens zijn er fragmenten van kloostermoppen gevonden die mogelijk van de borg afkomstig zijn.

Conclusies

De belangrijkste onderzoeksvraag luidde: wat is de ligging van de borg-grachten binnen het plangebied? Deze archeologische begeleiding geeft hier geen goed antwoord op. Het traject van het riool lag namelijk vast en daar waar een gracht werd aangesneden kon deze niet met behulp van een andere sleuf worden gevolgd. Wel zijn twee delen van het grachtenstelsel in de rioolsleuf waargenomen. De insteek van de middengracht ten zuiden van de Rijksweg was in de sleuf zichtbaar en nadat de gegraven sleuf naar het zuidoosten

was afgebogen werd dichtbij het Damsterdiep een tweede gracht doorsneden. Het borgterrein blijkt iets meer naar het oosten te hebben gelegen dan eerder werd aangenomen.

De middengracht bleek een recente vulling te hebben, hetgeen te verklaren is doordat de gracht tot 1960 is gebruikt als sloot. De vulling van de gracht bij het Damsterdiep bleek behalve recent materiaal ook 17^e eeuwse materiaal te bevatten. Kloostermoppen die in dit deel van het grachtenstelsel werden aangetroffen kunnen van de borg afkomstig zijn.

Summary: The moats around the mansion of Ringenum at Delfzijl (province of Groningen)

The digging of a trench for a sewage pipe along part of the Rijksweg road in Delfzijl was archaeologically supervised. The remains of a large 16th century house surrounded by moats were known to be situated near the Rijksweg. The trench was going to cut across this site and hit one of the moats. This moat turned out to have been filled in as recently as 1960. The depth of the moat was two metres. Close to the Damsterdiep canal, another moat was visible in cross-section. Here the fill contained not only recent material but also 17th- century glass and old bricks.

Noot

1. De Steekproef, Hogeweg 3, 9801 TG Zuidhorn.

Literatuur

- Feith, J.A., 1906. *De Ommelander Borgen en haar bewoners in de zeventiende en achttiende eeuw*. Groningen, Wolters (herdruk: Groningen, Foresta, 1979), 148–149.
- Formsma, W.A., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol & A. Pathuis, 1987 (2^e druk). *De Ommelander Borgen en Steenhuizen*. Assen/Maastricht, Van Gorcum, 424–426.
- Geertsema, H., J.B. Bronsema & C. Roggenkamp (ed.), 1975. *Rondom de Delfzijlen. Zwerftochten door het verleden van heerlijkheid, fortresse, havenstad en gemeente*. Winschoten, Van der Veen, 199–202.
- Tulp, C., 2007. *Delfzijl, Rijksweg (Gr.)*. Een archeologische begeleiding. Zuidhorn, De Steekproef.